

**„DILIGITE IUSTITIAM QUI IUDICATIS TERRAM”
(Dante Alighieri: *Isteni színjáték. Paradicsom XVIII. ének 91; 93.*)**

E tanulmány keretei azt teszik lehetővé, hogy a *Paradicsom XVIII.*, *XIX.* és *XX.* énekének legfőbb témájára, legjelentősebb szimbólumaira helyezzen hangsúlyt. Az *Igazság*, amely kérdéskörének Dante az említett énekeket szenteli, s amelynek az egész teremtett világra jellemzőnek kell lennie, Isten legfőbb ismertetőjegye, a *Színjáték* központi témáinak egyike. Az említett énekeket megelőző Cacciaguida-epizód azáltal, hogy abban a költő ükapja visszaemlékezik korának békében, tisztességben élő Firenzéjére,¹ kárhoztatja a város Dante korában bekövetkezett erkölcsi és politikai hanyatlását (*Par. XV. – XVI. ének*), valamint megjövendőli Dante száműzetésének keserveit és bátorítást ad főművének megírásához (*Par. XVII. ének*), az Isteni Színjáték „keletkezési magvait”² alkotó részeinek egyike.

A *Paradicsom XVIII.* éneke az említett epizód folytatásával, ugyanakkor a Dante és ükapja közötti bensőséges beszélgetés megszakításával veszi kezdetét: a költő ükapja szavainak hatására gondolataiba mélyed, hogy az édessel, az ellenségeit egykoron sújtó büntetésekhez kapcsolódó jóslattal, valamint a művének sikerére vonatkozó ígérettel csillapítsa a megjövendőli száműzetés keserűségét.³ A dialógus megszakítása, két részre történő felosztása egyrészt jelzi azt a nyugtalanító szenvedélyt, amelyet Cacciaguida szavai keltettek Dantéban, s amelynek feloldódását Beatrice költőhöz intézett beszéde teszi lehetővé, másrészt előre érezteti azt a feszültséget, amelyet Dante e három ének fő témájával, Isten

¹ Ezzel Dante szándéka az, hogy követésre méltó példával szolgáljon.

² A *Paradicsom XV.*, *XVI.* és *XVII.* énekének Cacciaguida-epizódja mellett Vittore Branca a *Pokol* bevezető énekeit, valamint a Földi *Paradicsomban* Beatrice szemrehányásait tekinti a *Színjáték* keletkezési magvainak. Kardos Tibor (szerk.), *Dante a középkor és a renaissance között* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 354.

³ Dante száműzetését (kínjait, viszontagságait) már megjövendőlte Brunetto Latini (*Pokol XV. 5*), Ciaccio (*Pokol VI. 7*), Farinata (*Pokol X. 15*), Vanni Fucci (*Pokol XIV. 16*), Conrad Malaspina (*Purg. VIII. 20*), Oderisi (*Purg. XI. 21-22*).

igazságosságával kapcsolatos kételkedései és ebből fakadó érzelmei keltenek. Utóbbi szempontjából e lélektani folyamatot bemutató jelenetnek előkészítő szerepet tulajdoníthatunk. A költő a *szavakkal ki nem fejezhetőre* vonatkozó, korábban már több helyen is hangsúlyozott (*Inf.*, V. 81.; *Par.*, I. 5-6) koncepcióját fogalmazza meg a 9-11. verssorokban: lemond arról, hogy a Beatrice szeméből sugárzó szeretetről szóljon.

Dante Beatrice tanácsára figyelmét az üdvözülés felé vezető útja folytatásának szenteli, hiszen Isten, igazságossága révén, minden szenvedésért kárpótolni fogja Őt – pontosan e szenvedések teszik lehetővé a költő számára, hogy megvalósítsa művének célját, hogy az egész emberiségre érvényes, az üdvözüléssel kapcsolatos üzenetet közvetíthessen.⁴ Dante ismét ükapjához fordul, aki a témához illeszkedően, ünnepélyes hangnemben folytatja beszédét.

Cacciaguida a Paradicsomot olyan örökzöld gyümölcsfaként jeleníti meg, amely táplálékához nem a földből, a gyökerein keresztül jut, hanem Isten lakhelyéből, az Égből nyeri azt. Az örökzöld fa az öröklét szimbóluma, a fa az isteni szférába történő emelkedés útjának jelképe, ágai a mennyet, az örökkévalóságot érik el, gyümölcse pedig a halhatatlanság biztosítója, amelynek már a Teremtés könyve 2,9-ben megjelenő „élet fája” is kifejezője. Az Isten által teremtett ember a tudás fája tiltott gyümölcsének elfogyasztása miatt nem csupán az öröklét, hanem az *igazság* ajándékát is elveszítette.

A katolikus hagyományban a kivirágzó keresztfa életfaként jelenik meg, s Krisztus örök életét hozó, megváltó tettét szimbolizálja. A keresztény művészetben a Jézus származását bemutató Jessze fája ábrázolás a legismertebb, amelyen az alvó Jessze ágyékából sarjadó fa csúcsán végső hajtásként, ágként ábrázolták Krisztust: Jessze fáját Jézussal a csúcsán az élet fájának is értelmezik.⁵

⁴ Dante főművének célja az – ahogyan azt a Can Grande della Scalanak írott levélben kifejti, – hogy „*az ez életben élőket a nyomorúság állapotából eltávoztassa, és a boldogság állapotára vezesse*”.

⁵ Pál József és Újvári Edit (szerk.), *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából* (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 232.

Jessze fája

*Verona, Basilica di S.Zeno Maggiore bronz kapujának részlete, relief a XII. századból
Forrás: <http://www.scalarchives.it>*

Danténál a földi paradicsom fája életfák (*Purg.*, XXVIII. 109-111.), a Purgatórium hegyének csúcsa pedig számára a *tökéletes igazság* felé vezető út kiindulópontja.

A Mars szférája üdvözült keresztény harcosainak szemléjével lezárul a mű ötödik Égnek szentelt epizódja.⁶ A műnek e részében kiemelt szerepet kap a fény motívuma, a fény többek között a tudás, az élet, a Hit, az *Igazság*, az isteni kinyilatkoztatás, az üdvösség jelképe, ezáltal a szakrális művészet alapvető eleme; a keresztény hagyományban az isteni szféra, a Paradicsom örök világosságának kifejezője.

⁶ A Mars szférájának üdvözült keresztény harcosai: Jozsué, Makkabeus, Nagy Károly, Orlando, Vilmos, Reonardo, Gottfried herceg, Guiscard Robert.

A költő tudatosan készíti elő a következő énekek hittel, valamint a megváltás, az üdvözülés problémájával szorosan összefonódó, isteni igazságszolgáltatásra vonatkozó elméleti kérdését az azt megelőző ének elején az 51. versszak *jobb* melléknevével, amely a jó, az egyenes, az igaz, s mint ilyen, az *Igazság* jelképe. Dante *jobbra*, az igaz felé, Beatrice, a természetfeletti igazságok ismeretének szimbóluma felé fordul. A Hölgy szemei oly tiszták és örömtől sugárzóak, hogy tündöklésükben minden korábbi ragyogásukat felülmúlják.⁷ E sorok lényegében a költő *Vendégség* című művének második értekezésében (XV. fejezet) megfogalmazott gondolait idézik, ahol Dante Hölgyét a bölcsesség erényének fényében dicsőíti, akinek:

„[...] arcán olyan dolgok tűnnek fel, amelyek a Paradicsom gyönyöreit mutatják; és feltünteti a helyet, ahol ez lejátszódik, tehát szemeiben és nevetésében [...] a Bölcsesség szemei a bizonyítások, amelyekkel igen biztosan látjuk az Igazságot, nevetése pedig meggyőzés, amelyben a Bölcsesség belső fénye némileg elfátyolozottan világít [...].”

A „három kör, három szín s egy tartalom” legfelsőbb víziójához vezető zarándokút végső szakaszát érzékletes hasonlatok vezetnek be, amelyek hat tercintát ölelnek fel: a fény ragyogásának növekedéséhez, az erény felett érzett öröm fokozódásához hasonlóan tágul ki az Ég íve, s Beatrice *Az Új élet* hölgyeit idéző, a szégyenkezés pirosából ismét fehér színűvé váló arcához hasonlóan fordul a Mars vöröse a Jupiter szférájának ezüstös fehérjébe. A fehér a teológia erények közül a Hit szimbóluma, amelynek e három énekben betöltött kulcsszerepe vitathatatlan Isten igazságosságával, az örök üdvösségre vonatkozó eleve elrendelés hittételével kapcsolatban.

A 70. verssorral kezdődően jelenetváltás történik, a hatodik Égbe érkezünk, ahol Dante a mű szimbolizmusa tekintetében fontos, különleges vízió részesévé válik, amely köré az ének szövődik. A költőt fogadó újabb boldogok serege madárrajhoz hasonlóan röpköd, s repülése közben, saját énekének ritmusára, geometrikus rend szerint különböző

⁷ Beatrice halálát követően a költő rossz útra tért, s végül oly mélyre süllyedt, hogy megmentésének egyedüli módja: „*megmutatni a veszett népet az örök bilincsben*”.

alakokba rendeződik. A lelkek először *D*, majd *I*, ezt követően *L* betűt rajzolnak az égre. A három betű Isten három nevének kezdőbetűje:

- a *D* a latin *Deus* és az olasz *Dio* szó kezdőbetűje
- az *I* az Ádám által *I*-nek nevezett Isten
- az *(E)L* pedig a zsidók és az Ótestamentum istenének neve (*Par.*, XXVI. 133-138).⁸

A lelkek harmincöttször alakítanak magán- és mássalhangzókat, ahogyan Dante fogalmaz, „*hétszer öt*” betűt formálnak. A hét az égi harmónia kifejezője, az Isten felé vezető út jelképe, amelynek a költő a végső szakaszához érkezett, a négy és a három összegeként értelmezett hetes az anyagi és az égi világ együttese, ahogyan az ötös szám kettő és három összegeként a kreatúra, a földi létforma és a teremtő aktus száma, *égi és földi összefonódása*.

Az égen kibontakozó, Dante emlékezetébe vésett, majd összeolvasott betűk a *Bölcsesség könyvének* kezdősorát alkotják: „*DILIGITE IUSTITIAM QUI IUDICATIS TERRAM*”.⁹ Az idézet *szó szerinti* értelmezésben azt jelenti, hogy a Jupiter egébe helyezett királyok, császárok, államférfiak lelkei, akik földi életükben *Iustitia* erényét gyakorolták, utódaikat e nemes erény követésére, a polgári életet irányító törvények tiszteletben tartására szólítják fel.¹⁰

Az égen kirajzolódó idézet kezdetén a *DIL* betűk Istent jelentik, a bibliai irányelv Jupiter csillagának ezüst háttérében aranylóló utolsó *M* betűje esetében pedig a legvalószínűbb a Monarchia politikai intézményére vonatkozó jelentés, amelynek meg kell valósulnia, s Isten szándéka szerint, akitől az egyeduralom hatósága közvetlenül függ, az a feladata, hogy a földön megteremtse és fenntartsa a legfőbb jót, az egyetemes békét és *Igazságot*.¹¹ Ahogyan Dante az *Egyeduralom* című művében kifejti:

„*Az igazság csak a monarchia uralma alatt lehet a leghatalmasabb. Ezért a világ legjobb rendje érdekében szükséges*”

⁸ Maurizio Palma di Cesnola, *Semiotica dantesca. Profetismo e diacronia*. (Ravenna: Longo Editore, 1995), 138.

⁹ „*Szeressétek az Igazságot, ti, akik ítélkeztek a föld fölött!*” (*Bölcsesség könyve I/1.*)

¹⁰ Dante Alighieri, Conv. IV. XVI. 1. in *Tutte le opere* (Roma: Newton, 1993)

¹¹ A római népet az isteni gondviselés tette a világ urává (*Egyeduralom*, Második könyv, I.)

*a monarchia avagy császárság [...] az igazságosság akkor uralkodik leghatalmasabban a világon, ha egyetlen legnagyobb akaratú és leghatalmasabb valakiben jelenik meg: ilyen ember csak a monarcha lehet [...]*¹².

*„[...] s ez az a cél, amelyre a földkerekség gondviselőjének – aki nem más, mint a római fejedelem – mindenkinél jobban törekednie kell: vagyis arra, hogy az emberek halandó életüket a földön szabadon, békességben élhessék le...”*¹³

Az M betű Dante koncepciója szerinti, az Igazság isteni elvének földön történő egyedüli megvalósulásaként értelmezett Monarchiára vonatkozó jelentését az igazságos Salamon királyt kezében liliummá változott jogarral történő ábrázolásának középkori heraldikai hagyománya is alá-támasztja.¹⁴

A nagy gótikus M csúcsára újabb „fények” szállnak, amely egy liliumhoz válik hasonlónvá, s több jelentést is hordozhat.¹⁵ Utalhat az Anjou liliumra, a francia uralkodóházra, valamint, korabeli címere által, Firenzére.¹⁶

Ezt követően a lelkek egy sas fejét és nyakát rajzolják az égre, a lilium kétoldalt lefelé hajló szirmai pedig a sas szárnyaivá válnak: a madarak királyának Dantéhoz intézett szavai fogják uralni a színt. A több kultúrában az isteni és a királyi hatalom jelképeként értelmezett sas „földi, hősi jelvénné” (*Paradicsom*, XX. 8.), a Római Birodalom jelképévé vált, amelynek katonai zászlaján Róma törvényeken alapuló hatalmának kifejezőjeként szerepelt és annak szentesítését jelenti,

¹² Dante Alighieri, *Egyeduralom*, Első könyv, XI. in *Tutte le opere* (Roma: Newton, 1993)

¹³ Dante Alighieri, *Egyeduralom*, Harmadik könyv, XVI. in *Tutte le opere* (Roma: Newton, 1993)

¹⁴ Pál József, *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából* (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 99.

¹⁵ Parodi az M első megjelenési formáját elválasztja a liliumtól és a francia dinasztiára vonatkozó utalásként értelmezi.

¹⁶ A lilium szintén e jelentésekben értelmezhető a *Purgatórium* VII. énekének 105. (francia királyok), illetve a *Paradicsom* XVI. énekének 152. sorában (Firenze városa).

hogy a Császárság intézménye lényegében Jupiter törvényeinek földre történő helyezése.¹⁷

Marcello Craveri szerint a gótikus M egyértelműen a Monarchia szó szimbóluma, amely Dante számára a Császárság szinonimája, az isteni rendelkezésen alapuló legfőbb világi hatalom, a földi igazság megvalósulásának feltétele.¹⁸

Más kommentárok is, többek között azok, amelyek Andrea Gustarelli és Pietro Beltrami,¹⁹ Maurizio Palma di Cesnola,²⁰ Daniele Mattalia²¹ nevéhez kötődnek, ugyancsak az M monarchiára vonatkozó jelentése mellett foglalnak állást. Az említettek összegzéseként kijelenthetjük, hogy a terram szó utolsó betűje Dante politikai koncepciója fontos elemének, a Monarchia politikai intézményének kifejezője, ugyanakkor az M jelentése nem szűkíthető le pusztán a földi monarchiára.

Vittore Branca ugyanis a terram szó utolsó M betűjére vonatkozóan megjegyzi, hogy az M körüli hagyományos olvasat visszhangjai és bonyodalmi sokszorozódnak, gyarapodnak. Az M valóban az egyetemes földi monarchiának is szimbóluma, elsősorban azonban az égi monarchiát jelképezi.²² Úgy véli, hogy az általános monarchiára való hivatkozás mellett a gótikus M-ben és a Sasban jól kivehető az utalás a „*Maestas Domini*”-ra és a „*Maestas Domini Imperatoris*”-ra: a költő politikai elképzelése teológiába fordul a „Krisztus- Császár tipológiai egyenletében”.

¹⁷ A keresztény ikonográfia a sást pozitív jelentésekkel ruházta fel: a madár többek között az *Igazság* szimbóluma, e kardinális erény egyik attribútuma. Az igazságon kívül olyan pozitív jelentések kapcsolódnak a sashoz, mint erő, megújulás, kontempláció, éleslátás, királyi természet. Negatív értelemben a gőg és a mértéktelenség kifejezője. Az állatok a legkorábbi időktől kezdődően az ember, illetve társadalmának metaforáiként szerepelnek, erkölcsi fogalmakat jelenítenek meg, mitológiai, kulturális, vallási, pszichoanalitikus vagy etológiai szempontból hordoznak üzenetet. Jelenlétük folyamatos a teológiában, az irodalomban, a filozófiában és a művészetekben, hangsúlyozva az ember lényegiségét az őt körülvevő világgal való kapcsolataiban.

¹⁸ Marcello Craveri, *Temi svolti sulla Divina Commedia* (Ravenna: Il Girasole, 1997), 269.

¹⁹ Andrea Gustarelli és Pietro Beltrami, *Tavole dantesche: Il Paradiso* (Milano: Carlo Signorelli Editore, 1994), 61.

²⁰ Palma di Cesnola, *Semiotica dantesca – Profetismo e diacronia*, 140.

²¹ Dante Alighieri, *La Divina Commedia, III Paradiso*, a cura di Daniele Mattalia (Milano: Rizzoli Editore, 1981), 356.

²² Kardos, Dante a középkor és a renaissance között, 371.

A Liliommal kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy a költő valószínűleg a francia dinasztiára akart utalni, a virág ugyanis a francia heraldika „*Fleur-de-Lis*” motívuma, majd a Liliom sassá való alakulásának azt a jelentést szánta, hogy a Capet-ház ne akarjon a császársággal szembe helyezkedni, sem pedig azzal rivalizálni, hanem egyesüljön vele, s hagyjon fel az általános hatalomra való törekvéseivel, ami ellen már a *Purgatóriumban* Ugo Ciapettát is beszéltette.

Mindaz, amely Jupiter égében látható, jóslatként is felfogható, a *Paradicsomban* a mű nagy próféciára utal, a *Pokolban* a Vergilius által megjövendölt Agárra és a *Purgatóriumban* a Beatrice által megjósolt 515-re. Utóbbi esetében Bernini rámutat arra, hogy az 515-öt latin betűkkel DXV-nek írják, s azokat a *Veltro di Cristo* szavak kezdőbetűiként értelmezi. Guénon már a DIL betűk egymás mellé állítását is Beatrice jóslatával hozza kapcsolatba annak hangsúlyozásával, hogy a „DIL betűk [...] értéke 551, mely számot, bár más sorrendben, de ugyanazok a számjegyek alkotnak, mint az 515-öt [...]”²³

Az Igazság erényének Jupiter bolygóval történő összefonódása már a görög mitológiában megfogalmazódott, a görögök Zeusztól, Jupiter megfelelőjétől származtatták a földi királyok hatalmát, a törvényeket és az Igazságot.²⁴

E mitológiai háttérnek köszönhetően már az *Iliás*ban is olvashatóak a fent említettekkel kapcsolatos gondolatok, s a klasszikus elődök közül a „legnemesebb dal mestere” meghatározó jelentőséggel bír Dante esetében:

„[...] hordozzák a kezükben, a bírák, kikre a nagy Zeusz
bízta a rendeletét; a nagy esküt erre teszem, halld [...]”²⁵
„[...] nép ura vagy, s kormánypálcád Zeusz adta kezedbe,
és neked adta a törvényt is, hogy a népet igazgasd [...]”²⁶

²³ René Guénon, *Dante ezoterizmusa: Szent Bernát* (Budapest Libri Arkhé, Stella Maris, 1995), 65.

²⁴ Pallas Athéné Zeusz fejéből született, miután az lenyelte Métist, az Értelem, a Bölcsesség és Megfontoltság istennőjét, amikor már szíve alatt hordozta magzatát, s bekebelezve az isteni bölcsességet, Zeusz intézményesítette az Igazságot, a törvényeket és az istenek közötti rangsort. [Trencsényi-Waldapfel I., *Mitológia*, (Budapest: Gondolat Kiadó, 1983), 91-101.]

²⁵ Homérosz, *Iliász*, I, 238-239. Letöltve: 2016.03.05. <http://mek.oszk.hu/00400/00406/>

²⁶ Homérosz: *Iliász*, IX, 98-99. Letöltve: 2016.03.05. <http://mek.oszk.hu/00400/00406/>

Az Igazság isteni eredére maga Dante is utal:

„[...] *hogy minden igazság
az égből jő* [...]”²⁷

A költő számára az asztrológia tudománya kínált útmutatást a bolygók különböző erényekre gyakorolt hatásait illetően. Az európai asztrológiában a Jupiter az *Igazság* az egyensúly, a tekintély, a rend, a törvényesség megtestesítője. A bolygóhoz, többek között, a boldogság és a béke állapota kötődik, a Jupiter ösztönzi azokat a törvényeket, amelyek szentesítik az egyének jogait, kedvez a kölcsönös egyetértésnek. A Jupitert a két káros bolygó, a Mars (heve) és a Szaturnusz (hidege) közé helyezték, hogy azok gonoszságát enyhítse; az állatövi jegyek közül uralja a Nyilast, az igazság jegyét, szimbóluma a sas.²⁸

A költő a bolygót az Igazság ösztönzőjének tekinti (*Par.* XVIII. 116-117),²⁹ „*mérsékelt fényű csillagnak*” nevezi (*Par.* XVIII. 68-69), s e tulajdonságát a *Paradicsom* XXII. énekében is hangsúlyozza (145-146.):

„*Láttam a mérsékletet Juppiterben
apja s fia közt* [...]”³⁰

A szóban forgó képet maga Isten festette az égre, akinek „*nincs szüksége tervezőre, Ő maga a Tervező és belőle támad teremtő erő és forma* [...]”.³¹

²⁷ *Paradicsom*, XVIII. 116-117.

²⁸ Az említetteken kívül pozitív értelemben a társadalmi legalitás, a gazdagság, az optimizmus, a szelídség, a jóság és a bizalom, negatív értelemben a nagyravágyás, a túlzott kiterjeszkedés, a felelőtlenység, az *irigység* – a dantei pokol bugyrai és a *Purgatórium* második párkánya adnak helyet az irigység bűnében vétkezőknek – és a gyűlölet megtestesítője, pozíciójától függően adományai az ellenkezőjükbe fordulhatnak.

²⁹ „*La nostra giustizia è effetto dell'influenza che esercita sulla terra la dolce stella di Giove*”: a mi igazságunk annak a hatásnak a következménye, amelyet Jupiter édes csillaga gyakorol a Földre.

³⁰ Az *Isteni Színjáték* jelen tanulmányban szereplő idézeteinek magyar fordításaihoz használt kötet: Dante Alighieri, *Isteni Színjáték*, Babits Mihály (ford.) (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986)

³¹ A szöveghűség kedvéért az idézet Szabadi Sándor fordításában olvasható.

A Dante főművében előforduló legkifejezőbb *perifrázisok* egyikének alapjául azok a teremtést ábrázoló középkori miniatúrák szolgálnak, amelyeken az Úr, mint egy földmérő, körzővel a kezében jelenik meg, s szab határokat.

Isten mint geométer

*Bible Moralisée, Codex Vindobonensis 2554. sz., 1220–1230;
Österreichische Nationalbibliothek, Bécs*

E középkori ábrázolások alapját a *Példabeszédek* könyvének 8. fejezetében leírtak adják:

„Ott voltam, amikor az eget teremtette, s az ősvíz színére a kört megvonta, amikor a felhőket fölerősítette, s az ősforrások

erejét megszabta; amikor kijelölte a tenger határát – és a vizek nem csaptak ki –, amikor megrajzolta a föld szilárd részét.”³²

A *körző* esetében a Teremtővel kapcsolatos ábrázoláshoz tartozó jelentés összefüggésben áll a betűjelként körzőhöz hasonlító alpha betűszimbó-lummal, amely a kezdet, a teremtés jelképe. Alpha és ómega, a görög ábécé első és utolsó betűje, a kezdet és a vég, a véges és a végtelen szim-bóluma, a teljesség kifejezője, a keresztény szimbolikában Isten nevét jelöli. A *körző* a hét szabad művészet ábrázolását illetően a *geometria* attribútuma, a geometria tudománya pedig, a megfeleltetések doktrínája alapján, a Jupiter egéhez kapcsolódó tudomány, így Istennek e perifrázissal ebben a szférában történő megjelenítése nem tekinthető véletlennek:

*„S azután így szólt: „Az, aki a Körzőt
a világ széleibe tűzte s benne
írt nyíltat s titkot, utolsót és elsőt...” (Paradicsom, XIX. ének 40-42.)*

A *Paradicsom* XIX. énekében Dante arra a kérdésre vár választ a Sastól, amely immár az Isteni Igazság szimbóluma, hogy mennyiben tekinthető igaznak Isten igazságossága, amely csak a keresztényeket jutalmazza meg, és megfosztja mindazokat az üdvözülés lehetőségétől, akik a helyes erkölcsi törvényeket követték életük során, azonban nem voltak keresztények?

A Sas fideista szemléletű válaszából kiderül, hogy az Örök Igazságból csak annyi ismerhető meg, amennyit szemünk feltárhat a tenger mélyéből, s Isten igazsága, éppúgy, mint a tenger mélye, annak ellenére létezik, hogy nem látható az ember számára.³³ Mivel Isten a legfőbb Igazság, nem lehetséges, hogy ne létezzen, s minden, ami összhangban áll vele, igazságként létezik, minden hívő ember tudatában van annak, hogy ami Isten szándéka, akarata, az csakis jó lehet.

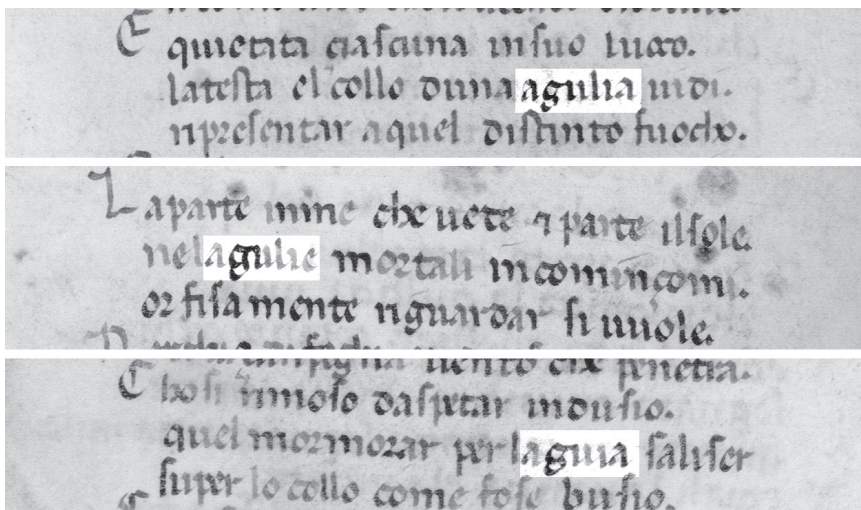
Senki sem üdvözült még a Krisztusban való hit nélkül, sem keresztre feszítését megelőzően, sem pedig azt követően.

³² Letöltve: 2016.03.16. <http://szentiras.hu/kereses/search?textToSearch=P%C3%A9ld+8%2C27-29>

³³ A Tenger, amely végtelensége által Istenhez hasonlítható, magát Istent jelenti a *Paradicsom* III. énekének 85. sorában.

Az említettek összhangban állnak Aquinói Szent Tamás igazság definíciójával, amelynek gyökerei az arisztotelészi filozófiához nyúlnak vissza, amely szerint az igazság, az etikai erények egyike, sőt a legfőbb erény, a lélek igazsága, amelynek minden alárendelt, s amelynek megismerése az értelmes lélekrész feladata. Szent Tamás azonban jelentősen kitérít az igazság fogalmát, beemeli abba a kereszténység elvárásait, követelményeit, számára az igazság mindenekelőtt Istennek, valamint az ő akaratának való alávetettséget jelenti.

Thomas Mann *Doktor Faustus*ának főhőse, Adrian Leverkühn megzenésítette az *Isteni színjáték*ból többek között „*a kemény, kegyetlen versorokat, amelyekben az ártatlanok, a nem ismerők elkárhozásáról van szó, és az érthetetlen igazságosságról, amely szerint a jók és tiszták, ám Istent nem törvény szerint imádók, a kereszteleetlenek pokolra vettetnek. És sikerült hangokba öntenie a mennydörgő választ is, mely a teremtett jók tehetetlenségét hirdeti a magánvaló Jóval szemben, amelyet, mint az Igazság forrását, semmi sem téríthet el magamagától, amit véges értelmünk netán igazságtalanságnak vélne.*”³⁴

A sas szó előfordulásai a Jupiter egének szentelt epizódban
(Pd., XVIII. 107.; Pd., XX. 32.; Pd., XX. 26.) Forrás: Codex Italicus

³⁴ Thomas Mann, *Doktor Faustus* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2002), 211.

A XIX. ének 115. sorától az első három L, a következő három V, az utolsó három E betűvel kezdődő, a keresztény királyok bűneinek szentelt 9 tercina kezdőbetűinek összeolvasása egy *akrosztikont* eredményez: az LVE, a gót betűs írásmód esetében az U és a V írásmódjának megegyezéséből következően LUE: a szó súlyos csapást, szerencsétlenséget, pestist jelent, amely az említett bűnök mértékének hangsúlyozását szolgálja.³⁵ A földön bűnös életet élt vezetők, az igazság szempontjából negatív példák sorát a XVIII. ének végének ironikus hangvételű soraiban XXII. János pápa indítja el,³⁶ aki, sem a *Halász* antonomáziával jelölt Szent Pétert, sem az egyszerűen általa „*Polonak*” nevezett Pált nem ismerte, egyedül Keresztelő Szent János után vágyakozott, vagyis az ő képmását viselő firenzei arany forint iránt érzett mohó vágyat.³⁷

A Sas szemét és szemöldökét alkotó igaz lelkek bemutatását a XX. ének elején a természethez és a zene világához kapcsolódó, a Paradicsom ábrázolása szempontjából jellegzetes, olyan költői eszközök, hasonlatok készítenek elő, mint a lelkek fényességének növekedése, amelyet a költő azzal a természeti jelenséggel tesz hasonlóvá, amikor napnyugtakor a sötét ég a csillagok fénye által ismét világos lesz, valamint a lelkek fuvolák hangjához hasonlító éneke.³⁸ A folyó zúgását idéző szemléletes képek előre jelzik a következő párbeszéd közeledtét, majd a citera s a duda hangjának keletkezéséhez hasonlóan a Sas nyakából felzendül

³⁵ A keresztény világ negatív példái: Habsburg Albert, Szép Fülöp, I. Eduard, IV. Ferdinánd, II. (Anjou) Károly, II. (Aragóniai) Frigyes, II. (Aragóniai) Jakab, Portugália királya, Diniz, Rácország (Szerbia) királya: Uros István.

³⁶ E sorok a Pokol XIX. énekének VIII. Bonifác pápa Pokolba érkezését megjósoló, szintén ironikus hangvételű terzináit, valamint Jacopone da Todi *Ó Bonifác pápa* kezdetű laudáját idézik.

³⁷ Az aranypénz a romlottság jelképe. Pál – Újvári (szerk.), *Szimbólumtár*, 54. A XVIII. ének végén a költő arra kéri Istent, hogy fordítsa tekintetét és haragját a korrump Egyház, a vallási üzérkedésben vétkes, a világi hatalomra áhítozó Pápák felé; az égi sereget pedig arra, hogy imádkozzanak azokért, akik a rossz példa nyomán a rosszat követik. Vittore Branca A Paradicsom XVIII. éneke című tanulmányában megfogalmazza, hogy az ének 115. verssorának kezdő sóhaja visszahívja a költő figyelmét a zord földi valóságra, az invokáció pedig minden egyes terzinában szomorúbbá válik. A jóslatszerű, prófétai látomást a Magyarországgal és Navarrával kapcsolatos remények zárják: előbbi akkor lesz boldog, ha nem hagyja, hogy zsarnokoskodjanak felette (III. András), utóbbi abban az esetben, ha hegyeitől védve megvédheti magát (a Pireneusok megakadályozhatják a Franciaországgal történő egyesülést).

³⁸ A Sas elcsendesül, beszédét kettészakítja az égi fények seregének éneke.

valamiféle zúgás, amely szavakká formálódik, s a madár folytatja beszédét. A földi életükben az Igazság erényét követő, s e kardinális erény szempontjából pozitív példaként felsorolt lelkeknek szentelt tercinák közül minden második, az üdvözülés módjával kapcsolatos gondolatokat tartalmazó tercinát, az „*ora conosco*” – „most már tudja” kifejezés vezeti be.

A madár szemöldökét formáló boldogok között, Dante meglepetésére, Trajánusz császárt és a trójai Rifeust találjuk, akik, a sas magyarázata értelmében, nem pogány, hanem keresztény módon haltak meg.³⁹ Előbbi, a legenda szerint, I. Gergely pápa imáinak köszönhetően rövid időre feltámadt, megtért, s hite által az igaz szeretet olyan tüze lángolt fel szívében, hogy második halálakor a Mennybe kerülhetett, utóbbi esetében, Isten kegyelmének, kifürkészhetetlen döntésének köszönhetően, a három teológiai erény birtoklása helyettesítette a keresztséget.⁴⁰ Az isteni igazság fogalma tehát kiegészül az isteni kegyelemével.

A költő a *poliptóton* retorikai gondolatalakzatával fogalmazza meg annak elvét, hogy Isten győzelemként értékeli azt, hogy legyőzhető az ember szeretete által:

„*Regnum coelorum eltűri az önkényt
élő reménytől s forró szeretettől,
amely legyőzi az isteni törvényt
nem ahogy szokott ember emberektől
győzetni; de nem akar lenni győzve,
s jósága győz, mikor győzelve megtör.*” (*Paradicsom*, XX. 94-99.)

Dante a *Paradicsom* XX. énekének 105. sorában található, Trajánusz császár és a trójai hős üdvözülésének magyarázatakor a *szinekdochét* költői eszközéhez folyamodik: a *tűrendő* és a *tűrt Sebek*, amelyekben az említett lelkek hittek, Krisztus kereszten történt szenvedéseit, valamint a megváltást jelentik. E lelkek példája is bizonyítja, hogy a pogányok között vannak olyanok, akik jobban megérdemelnék Isten kegyelmét, mint sokan a keresztények közül.

³⁹ A madár szembogara Dávid király, szemöldökét, az említettekén kívül, Ezékiás király, Konstantin császár, a normann II. Vilmos alkotják.

⁴⁰ Vergilius *Aeneis*-ében úgy írja le Rifeust, mint a legigazabb embert a Trójaiak között.

Az Isten általi, üdvözülésre és kárhozatra vonatkozó eleve elrendelés hittételét, amelynek gyökerei Pál teológiájához⁴¹ nyúlnak vissza, s amelynek merevségét Szent Tamás enyhítette *Summa Theologiae* című művében azáltal, hogy az akarat szabadságát (*liberum arbitrium*) felértékeli, Dante nem vonja kétségbe. Nem tagadja, hogy Isten kegyelmétől függ az üdvözülés lehetősége, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy azt a szeretet erejével és jó cselekedetekkel ki lehet érdemelni, s e koncepció megerősítésként Máté evangéliumára tesz utalást a 94. sorban.⁴²

Az *Isteni Igazság* kérdésköréhez tartozik a *Paradicsom* III, valamint VI. éneke is: a Paradicsomban a boldogság különböző fokainak létezése következtében Dantéban felmerül a kérdés, hogy miként egyeztethető össze a Paradicsom lelkeinek tökéletes boldogsága azzal, hogy egyesek kisebb, mások nagyobb mértékben részesülhetnek Isten látásában?

A *Paradicsom* III. énekében⁴³ e kérdésre Piccarda Donati⁴⁴ a következő szillogizmussal ad választ: A Paradicsomban a *Caritas* erénye szerint kell élni; a szeretet erejének köszönhetően az ott élő lelkek azt akarják, amit Isten akar; tehát a Paradicsomban elhelyezett valamennyi lélek azt akarja, amit Isten:

„Óh testvér, békét igéz vágyainkra
a Szeretet, mely köti szomjúságunk,
úgy hogy csak arra vágyhatunk, amink van.
Ha felsőbb körbe volna jutni vágyunk,

⁴¹ II. „Mielőtt azonban világra jöttek volna, s mielőtt még jót vagy rosszat tettek volna, – hogy érvényesüljön Isten szabad választása, /12 mely a tettektől függetlenül csak a meghívó akaratától függ [...]” Pál apostol levele a rómaiakhoz. 9. fejezet: A zsidó nép magatartása a megigazulással szemben.

⁴² Keresztelő Szent János idejétől fogva pedig mind mostanig erőszakoskodnak a mennyek országáért, és az erőszakoskodók ragadják el azt. *Máté evangéliuma* 11:12. *Biblia fordítások – Károli Biblia*. Letöltve: 2016.03.16. <http://www.immanuel.hu/biblia/biblia.php?konyv=40&fejezet=11&o1=2&o2=3&o3=4>

⁴³ E jelenet *szerkezete* tekintetében hasonló a XVIII. énekével: Dante és Piccarda diálogusa két részre oszlik, egy doktrinális és egy személyes jellegűre; a lelkek megjelenésének és ábrázolásának módja, fényességük növekedése a szeretet jegyében; Beatrice fényességének növekedésétől elragadtatott Dante.

⁴⁴ Dante feleségének (Gemma) unokatestvére, politikai ellenfelének, Corso Donatinak a nővére, akit, akaratára ellenére, Corso elvitt a kolostorból, hogy férjhez adja egyik politikai párthívéhez – a Hold szférájában azoknak a lelke lakozik, akik, szándékuk ellenére, nem teljesítették fogadalmukat.

*ellenkeznék a renddel, az örökkel,
mely e gyűrűbe keríté világunk,
s ily ellentét nem férhet e körökkel,
ha szeretetben élni itt necesse
s ha jól tisztában vagy a szeretettel.” (Par., III. 70-78.)*

Lényegében ugyanez a gondolat fogalmazódik meg az isteni eleve elrendelés hittételével kapcsolatban, a *Paradicsom* XX. énekének 137-138. soraiban:

*„[...] hogy csupán azt
akarjuk, amit Isten, és az Istent.”*

A Merkúr szférájában⁴⁵ Jusztiniánusz császár⁴⁶ a Római Birodalom kiterjedésének történetét vázolja fel Aeneas érkezésétől kezdődően, Augusztusz győzelmén keresztül, Nagy Károly uralkodásáig, amelynek révén a költő a Római Birodalom Isten akarata szerint történő, üdv-történetben betöltött szerepét kívánja igazolni.⁴⁷ A császár a boldogság különböző fokozatainak létezését az *Igazság* erényének szempontjából magyarázza meg, az *Igazság* kérdését úgy vezeti be, mint a boldogság eleméét, amelynek lényege abban áll, hogy a *Paradicsom* lakói annak tudatában élnek, hogy Isten a Földön szerzett érdemeiknek megfelelő mértékű jutalomban részesíti őket:

*„Ám díjat az érdemmel összevetve
örömünk része: látni sem kicsiny, sem
túlosnagy ömlését az érdemekre.”⁴⁸ (Par., VI. 118-120.)*

⁴⁵ Itt azok élvezhetik az üdvösség jutalmát, érdemeik elismerésére (tisztelet és hírnév) történő vágyakozásból éltek tisztességben életüket, nem pedig önmagáért a jó szeretetért: emiatt kisebb mértékben részesülnek Isten látásában.

⁴⁶ Dante a császár jogalkotásban betöltött jelentős szerepét kívánja hangsúlyozni, hiszen Ő állította össze a római jog törvénygyűjteményét – *Corpus Iuris Civilis*, amely mind a mai napig a római polgárjog alapja.

⁴⁷ A Római Császárság Isten birodalma mennyei beteljesedésének földi figurája, Krisztus akkor született, amikor Augustus uralkodása idején a világ békében élt – politikai-történeti szempontból e földi jelenség isteni üdvtervvel való kapcsolata rendkívül fontos.

⁴⁸ „De az érdemünknek megfelelő jutalom is része boldogságunknak, és az is, hogy a jutalom sem nem több, sem nem kevesebb, mint az érdem.”

Jusztiniánusz és Piccarda válasza azt bizonyítja, hogy ahogyan az *Igazság* a boldogság részeként, úgy a Szeretet is annak elemeként fogalmazódik meg: A *Caritas*, illetve a helyes cselekedetek, azaz *Iustitia* erényének gyakorlása meghatározzák az individuuum túlvilági sorsát, hiszen a cselekvés és döntés szabadságának köszönhetően, érdemeiknek és elkövetett bűneiknek megfelelően történik a Túlvilágon a lelkek besorolása.

Az isteni igazságosság a földi igazságszolgáltatás folytatásaként fogható fel, s ezek a fogalmak, ahogyan a Sasnak szentelt paradicsomi epizód is bizonyítja, összefonódnak.⁴⁹ E tény az is alátámasztja, hogy az ezzel kapcsolatos érvelés éppen egy olyan császár szájából hangzik el, aki a római törvényhozást, és mint ilyen, az igazságszolgáltatást illetően óriási jelentőséggel bír, Isten kegyelméből a politikai hatalom szimbolikus figurája.⁵⁰

Dante a műben már korábban is kifejtette Isten igazságosságával kapcsolatos kétkedéseit: *Pokol*, IV. 31-39; (*Purgatórium*, III. 40-44).

*„A jó mester szólt hozzám: Meg se kérded,
mily lelkeket látsz itten? Nos, kívánom,
tudd meg, míg tovább mennél: semmi vétek
nem volt szívükben; ámde, mert a vámon
nem mentek át, mely kapuja hitednek,
érdemük mind megtörik e hiányon.
Mert a kereszténység előtt születtek,
és Istent nem törvény szerint imádták:
és én is tagja vagyok e seregnek!”⁵¹*

⁴⁹ Valamennyi szféra esetében egyezés áll fenn az egek neve között pogány mitológikus jelentésük tekintetében, illetve azokat az erényeket illetően, amelyeket az egyes egek a keresztény hit számára gyakorolnak. Jupiter szférájához az Isteni Igazságszolgáltatás elve kapcsolható, a középkori asztrológia szerint pedig e bolygó jelentős hatást gyakorol az élők lelkének igazsághoz fűződő szeretetére, Jupiter hatása révén az isteni és földi igazságosság szoros kapcsolatban állnak egymással.

⁵⁰ A *Paradicsom* 6. éneke a Római Birodalom kormányzásának isteni eredetével kezdődik és a rossz uralom szomorú példájával zárul. Valamennyi *Cantica* 6. éneke mély politikai tartalommal telített, amíg azonban a *Pokol* 6. éneke Firenze hanyatlásáról, a *Purgatóriumé* Itáliáéről szól, addig a *Paradicsom* 6. énekében e határok a Birodalom határaival egyezöek.

⁵¹ „Mesterem így szólt: „Nem is kérzed, miféle lelkek ezek, akiket itt látsz? Úgy gondolom, mégis meg kell tudnod, mielőtt továbbmég, azt, ezek semmi bűnt nem

Vergilius megváltásból történő kizárása a műben visszatérő motívum, akit, mint a *Purgatórium* XXII énekéből megtudjuk, Statius nem csupán a költővé válás, hanem a kereszténnyé válás útján is vezetőjének tekint.

*„Te mutattad meg a Parnasszus ormát
s itattál forrásából – szólt – te benned
találta lelkem világító tornyát.
[...] Általd lettem költő és keresztény;
de hogy szavamat könnyebben megértse,
talán rajzomat kissé kiszinezhetném...” (Purg., XXII. 64-66; 73-75.)*

A középkorban a *IV. Eclogát* a megváltás fényében olvasták újra, s úgy értelmezték, hogy Vergilius Krisztus születését jövendőli meg, amely az eredendő bűntől való megváltás lehetőségét, az aranykor visszatérését hozza magával, s ez által a keresztény igazságok figurájának tekinthető. Az antik mítoszok és az aranykor közötti kapcsolatot, amelynek eljövételét „a Pásztorénekek dallosa”⁵² a *IV. Ecloga* kezdetén megjövendőli,⁵³ maga Dante is hangsúlyozza a *Purgatórium* XXVIII énekének 139-141. soraiban.

*„Poéták, akik hajdanán regéltek
az aranykorral s boldog életéről,
talán Parnasszust álmodák helyének.”*

A Megváltó pokolra szállása nyitotta meg az örök Boldogság felé vezető az utat a keresztények számára, a pogányság nagyjainak azonban a Limbusban kellett maradniuk, annak ellenére, hogy büntelenek, közöttük olyanok, mint Homérosz, Horatius, Ovidius, Lucanus, Vergilius. Dante

követtek el, és ha vannak is érdemeik, ez magában nem elég, mert nincsenek megkeresztelve: pedig ez a kapuja annak a hitnek, amibe te is beleszülettél. Születésük a kereszténység kora elé esik, és nem úgy imádták a Szentháromság-Egy-Istent, ahogy ez illő. Én is ezek közé tartozom.”

⁵² *Purgatórium*, XXII. 57.

⁵³ A *Purgatórium* XXII. énekének 70-72. soraiban Dante idézi a vonatkozó részletet Vergilius IV. Eklogájából (5-7): „Uj század száll – daloltad – uj remény ég; / uj nemzedék jön, égből ereszkedvén; / igazság és aranykor visszatér még!” A 40-41 sorokban az arany átkozott éhére vonatkozó részt idézi az Aeneisből (III. 56-57.): „Mire nem viheted még, óh aranyak / átkozott éhe, a halandók vágját?”

az első, aki az antik kultúra költőinek, filozófusainak, a pogány antikvitás kiemelkedő személyiségeinek lelkei számára a túlvilágon a kárhozottaktól elkülönített helyet teremtett⁵⁴ – közöttük olyanokat is találhatunk, akik Krisztus születése után nem követték a kereszténységet⁵⁵ – ezek a lelkek az üdvözülés utáni örök vágyban, azonban a beteljesedés lehetősége nélkül élnek. Az ebben az énekben felsorolt személyek felé történő ilyen jellegű nyitás ismeretlen volt Dante korában. Dante egy, az üdvözülés felé vezető kivételes utat vázol fel abból a célból, hogy biztosítsa a remény lehetőségét az olyan pogány kiválóságoknak, mint például Vergilius, illetve a Limbusban elhelyezett más jelentős személyiségek. A fent említett énekekben összefonódik a földi és az égi igazságszolgáltatás, a *TERRAM* szó utolsó betűje, nem csupán az egyetemes földi monarchia, hanem Jupiter törvényeinek földre történő helyezése révén, az égi monarchia jelképe is. Égi és földi műben történő együttes jelenlétét Vittore Branca gondolatai is igazolják: „[...] a *Színjáték* vallásos, keresztény alkotás ugyan, de nem utasítja el a földi valóságot, Isten országának eljövételét jósolja a földön, békét, győzelmet, az igaznak uralmát.”⁵⁶

Jupiter egében a *gótikus M*, valamint a *sas* szimbólum révén kapcsolódnak össze Dante politikai koncepciójának olyan fontos kulcselemei, mint a *Monarchia*, illetve az *Igazság*, amelynek megteremtése és fenntartása a *Római Birodalomhoz*, a *Császársághoz* kötődik. Francesco Ercole szerint Dante költeménye nem más, mint a Császárságra vonatkozó igaz prófécia.⁵⁷

⁵⁴ A Limbus fogalma Aquinói Tamás tanításán alapul: nála a Limbus a megkeresztetlenül meghalt gyermekek és az Ószövetség hívő embereinek helye. (*Summa Theologiae*, III. supp., q. 69, art. 1-6.)

⁵⁵ Többek között *Szaladin*, egyiptomi szultán, akit a középkorban igazságossága, erkölcsi nemessége, nagylelkűsége és lovagi erényei miatt övezett tisztelet.

⁵⁶ Kardos, *Dante a középkor és a renaissance között*, 379.

⁵⁷ Ercole Francesco, *Il pensiero politico di Dante* (Milano: Alpes), 1927. A szerző hangsúlyozza a Kereszt és a Sas, azaz az Egyház és a Császárság közötti fontos kapcsolatot létezését.

Bibliográfia

ALIGHIERI, Dante. *La Divina Commedia, III. Paradiso*, a cura di Daniele Mattalia. Milano: Rizzoli Editore, 1981.

ALIGHIERI, Dante. *Tutte le opere*. Roma: Newton, 1993.

ARISZTOTELÉSZ. *Eudémoszi etika*. Letöltve: 2016.03.16. <http://mek.oszk.hu/05700/05709/05709.htm>

BABITS Mihály. *Dante Isteni Színjáték*. Debrecen: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1927.

Biblia, Máté evangéliuma 11:12. Letöltve: 2016.03.16. <http://szentiras.hu/kereses/search?textToSearch=P%C3%A9ld+8%2C27-29>

Biblia, Példabeszédek könyvének 8. fejezet 27-29. Letöltve: 2016.03.16. <http://www.immanuel.hu/biblia/biblia.php?konyv=40&fejezet=11&o1=2&o2=3&o3=4>

BIEDERMANN, Hans. *Szimbólumlexikon*. Budapest: Corvina, 1986.

BOSCO, Umberto. *Enciclopedia dantesca*. Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, 1984.

CHAMPEAUX, de Gerard. *I simboli del medioevo*. Milano: Jaca Book, 1981.

CRAVERI, Marcello. *Temi svolti sulla Divina Commedia*. Ravenna: Il Girasole, 1997.

DAVY, Marie Madeleine. *Il simbolismo medievale*. Roma: Edizioni Mediterranee, 1988.

ELIADE, Mircea. *Képek és jelképek*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1997.

ERCOLE, Francesco. *Il pensiero politico di Dante*. Milano: Alpes, 1927.

FERRONI, Giulio. *Storia della letteratura italiana I*. Milano: Einaudi Scuola, 1991.

GUÉNON, René. *Dante ezoterizmusa: Szent Bernát*. Budapest: Libri Arkhé, Stella Maris, 1995.

GUSTARELLI, Andrea és Pietro BELTRAMI. *Tavole dantesche: Il Paradiso*. Milano: Carlo Signorelli Editore, 1994.

HOMÉROSZ. *Iliász*. Letöltve: 2016.03.05. <http://mek.oszk.hu/00400/00406/>

- KARDOS Tibor (szerkesztette). *Dante a középkor és a renaissance között*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- KELEMEN János. *A filozófus Dante. Művészet- és nyelvelméleti expedíciók*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2002.
- MANN, Thomas: *Doktor Faustus*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2002.
- PALMA DI CESNOLA, Maurizio. *Semiotica dantesca. Profetismo e diacronia*. Ravenna: Longo Editore, 1995.
- PÁL József és Gian Paolo MARCHI (szerkesztette). *Commedia: Biblioteca Universitaria di Budapest: Codex Italicus I*, Verona: Università degli studi di Verona; Szeged: Szegedi Tudományegyetem 2006.
- PÁL József. „Silány időből az örökkévalóba”. *Az Isteni Színháték nyelvi és tipológiai szimbolizmusa. Ikonológia és műértelmezés*. VI. Szeged: JATEPress, 1997.
- PÁL József és ÚJVÁRI Edit (szerkesztette). *Szimbólumtár. Jelképek motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest: Balassi kiadó, 2001.
- SEIBERT, Jutta. *A keresztény művészet lexikona*. Budapest: Corvina, 1966.
- SINGLETON, Charles Southward. *La poesia della Divina Commedia*. Bologna: Società editrice il Mulino, 1978.
- Physiologus*. Budapest: Helikon Kiadó, 1995.
- SZABADI Sándor. *Dante Alighieri, Isteni színháték*. Budapest: Püski Kiadó Kft., 1983.
- TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre. *Mitológia*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1983.